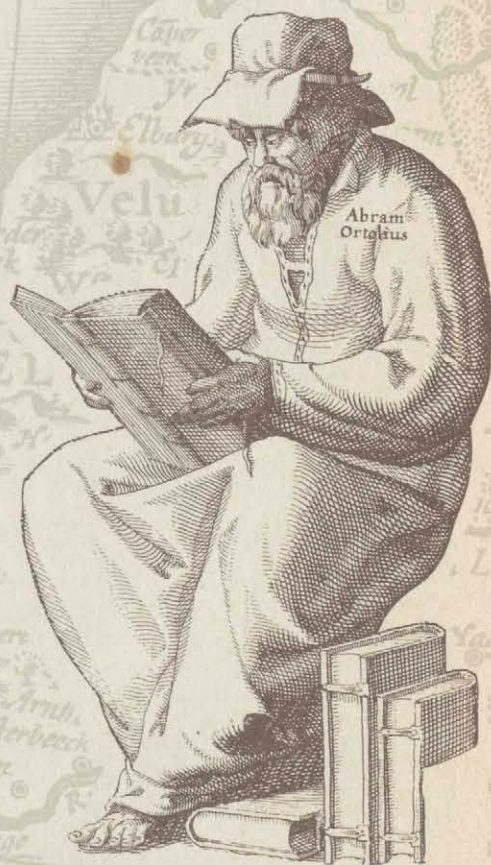

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT
voor de
HISTORISCHE
KARTOGRAFIE

„HABI”

Groenewegje 100/101 a

2515 LP Den Haag tel. 070-883938

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE HISTORISCHE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND

REDACTIONEEL

Caert-Thresoor nr. 3 bevat weer een aantal uiteenlopende artikelen, betrekking hebbend op verschillende aspecten van de geschiedenis van de Nederlandse kartografie en in ouderdom van het besprokene variërend van de Oudheid tot laat in de negentiende eeuw. Het ligt in de bedoeling om het artikel van de heer Kalkwiek te laten volgen door een min of meer regelmatig terugkerende serie besprekingen van aanverwante onderwerpen door dezelfde auteur. Aan het feit, dat het nieuwe gebouw van het Scheepvaartmuseum te Amsterdam inmiddels volledig in gebruik genomen is, wordt aandacht geschonken.

We lopen even vooruit op het laatste nummer van dit jaar (4). In verband met het 200-jarig jubileum van de Nederlands-Amerikaanse betrekkingen wordt een Amerikanummer voorbereid. De meeste bijdragen daarin zullen gewijd zijn aan Nederlandse kaarten en karteringen van de gebieden langs de oostkust van de Verenigde Staten.

Terugkomend op het al eerder aangekondigde symposium van de International Map Collectors Society in november nog een kleine kanttekening: in dit nummer treft U een losse bijsluiter aan, waarin nadere informatie te lezen valt over de geplande programma-punten en een aantal mededelingen over opgave, kosten e.d. Hoewel de organisatie van dit symposium ligt bij de IMCOS, zijn geïnteresseerde Nederlandse niet-leden ook van harte welkom. Naast de mogelijkheid een aantal voordrachten te beluisteren over Nederlandse historisch-kartografische onderwerpen, doet zich een uitstekende gelegenheid voor om kennis te maken met drie belangrijke collecties van oude kaarten, atlassen en globes.

Thematische kaartserie van Hendrik de Leth

In de *Amsterdamse Courant* van 19 oktober 1741 vinden we de volgende advertentie:

H. de Leth t'Amsterdam op de Beurssluis in de Visser, geeft uyt, 5 nieuwe en zeer naeuwkeurige Kaerten van de Heeren Sanson, overzien, verbeeterd, en met nieuwe ontdekkingen vermeerderd door den Heer Robert, Ord. Geogr. van den Kon. van Vrankryk, zynde de Aerdkloot, en de vier Waereld-Deelen, met een korte Beschryving der zevenderly Verdeelingen, na welke deze Kaerten ook kunnen afgezet en gedekt werden: 1. Aentoonende de Lengte en Breedte: 2. de Climaeten: 3. de Middaglynen: 4. de Natuurlyke Geographie: 5. de Politique Geographie: 6. de Godsdiensten: en ten 7. de Taelen, nooit so uytgegeeven; de prys van ieder Kaert is agt stuyvers afgezet: (...)

In het nieuwe boek *Early Thematic Mapping in the History of Cartography* van Arthur H. Robinson (Chicago, etc., 1982) wordt deze serie niet genoemd. Is er iemand onder de

lezers van Caert-Thresoor die deze serie, of een of meerdere bladen eruit, in zijn bezit heeft of weet in welke verzameling ze te vinden zijn? Indien ze ergens aangetroffen worden, zal er in een volgend nummer van Caert-Thresoor zeker een artikeltje aan gewijd worden. Reacties gaarne aan Redactie Caert-Thresoor, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn.

INHOUD

1e jaargang 1982, nr. 3

Redactioneel	33
Het middeleeuwse wereldbeeld K. Kalkwiek	34
De kartografie in de vaste expositie van het Scheepvaart Museum W.F.J. Mörzer Bruyns	41
Vogelvluchtkaarten jhr. dr. H.W.M. van der Wyck	43
Besprekingen	44
Brieven	46
Nieuwe literatuur en Facsimile-uitgaven	48

Redactie Caert-Thresoor: R.C.M. Braam, drs. P.C.J. van der Krogt, drs. J.W.H. Werner en K. Zandvliet, leden van de Werkgroep voor de geschiedenis van de kartografie van de Nederlandse Vereniging voor Kartografie; A. Vis.
Correspondent: mevr. dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk.

Redactiesecretariaat en administratie:
Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-72458.

Caert-Thresoor verschijnt 4x per jaar. Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 15,- per jaar; losse nummers f 5,-. Postgironummer 5253901. Verzoeken alle kopij, recensie-exemplaren enz. te zenden aan het redactiesecretariaat. Voor opgave van adreswijzigingen, abonnementen en voor (oude) losse nummers wenden men zich eveneens tot het redactiesecretariaat. Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie. Vraag en aanbod: Kleine advertenties van abonnees kunnen in deze rubriek worden opgenomen à f 5,- per 12 woorden. Opgave aan het redactiesecretariaat.

ISSN 0167-4994

Inleiding

In tal van middeleeuuse handschriften zijn wereldkaarten opgenomen, die soms dienen ter illustratie van astronomische en geografische verhandelingen. Zeestromingen, klimaatgordels, ligging van de continenten en dergelijke behoren in dat geval tot de favoriete onderwerpen. Andere kaarten moeten de gebruiker een beeld geven van de plaatsen waar Gods bemoeienis met de mens zich heeft afgespeeld. Uiteraard speelt op dergelijke kaarten Palestina een belangrijke rol. Andere delen van het voormalige Romeinse imperium worden echter eveneens weergegeven.

Op deze middeleeuwse kaarten zal later nog uitvoerig worden ingegaan. Hier moge volstaan worden met de volgende grove indeling. Kaarten, opgenomen ter illustratie van natuurwetenschappelijke werken, tonen doorgaans een aarde, verdeeld in vijf zones, elk met een verschillend klimaat. De bekende wereld wordt daarbij gesitueerd in de bovenste gematigde zone. Aangezien de aarde als een bol wordt beschouwd, is er in totaal sprake van vier „werelden” of „oikoumenè” aan de voor- en aan de achterkant van de bol in de beide gematigde klimaatzones. Kaarten van een meer theologische oriëntatie tonen een geheel ander beeld. Ditmaal omvat de bekende wereld de gehele kaart, verdeeld in drie continenten, zoals door het bijbelverhaal voorgeschreven, met daartussen water met een oppervlakte van 1/7 van het geheel, eveneens door de bijbel voorgeschreven.¹ Dit type kaart wordt wegens zijn vorm wel aangeduid als „T-O kaart”.² De aarde wordt op deze kaarten beschouwd als plat.

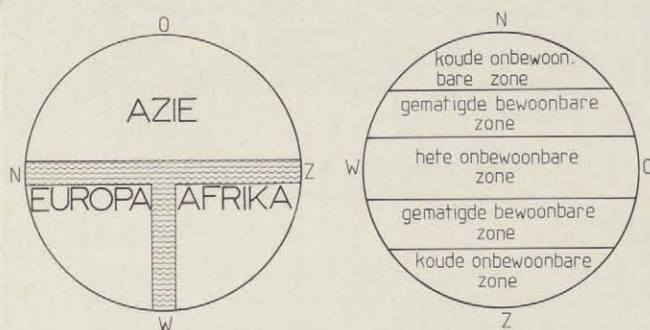

fig. 1 Middeleeuwse T-O- en zonekaarten

In de meeste uiteenzettingen over de geschiedenis van de kaart wordt aan bovengenoemde middeleeuwse exemplaren slechts weinig aandacht besteed. De oorzaak daarvan is niet moeilijk te raden. De artistieke en kartografische betekenis van middeleeuwse wereldkaarten is doorgaans beperkt en zal om die reden een historisch kartograaf weinig te zeggen hebben. Bovendien is het plaatsen van deze kaarten in hun context voor de kartograaf moeilijk, aangezien dáárvoor een grondige kennis van de middeleeuwse cultuur noodzakelijk is. Die kennis bezit de gemiddelde kartograaf echter niet.

Mediaevisten zouden hier kunnen helpen, maar hun belangstelling strekt zich in de regel niet uit tot de kartografie. Zo is de bestudering van de middeleeuwse wereldkaart tot dusverre een betrekkelijk onontgonnen terrein gebleven.

Toch zijn er op dit gebied vele nog onbeantwoorde vragen. Zo weten we dat de middeleeuwer in staat was tot grote reizen. Pelgrimstochten voerden enkelingen naar Palestina. Duizenden herhaalden de reis tijdens de kruistochten. Zendelingen en kooplieden trokken in de dertiende en veertiende eeuw dwars door Azië naar China, daarmee verder reizend dan Alexander de Grote ooit gedaan had. Binnen Europa waren grote reizen voor kooplieden, monniken en pelgrimsvaarders een normale zaak. Toch werden al deze tochten uitgevoerd zonder de hulp van kaarten en werden bestaande kaarten op geen enkele wijze beïnvloed of verbeterd door ontdekkingen op geografisch gebied.³ Dit leidt ons tot de volgende vraag: Als men geen kaarten gebruikte, hoe wist men zich dan te oriënteren? Welke methode gebruikte de reiziger om zijn weg te bepalen? Dat er zo'n methode geweest moet zijn, is duidelijk; anders waren de genoemde reizen niet mogelijk geweest. Daarnaast rijst de vraag waarom men geen behoefte had om de bestaande kaarten aan de bevindingen van reizigers aan te passen. Dat de simpele T-O kaart niet alleen onbruikbaar was, maar ook in geen enkel opzicht overeenstemde met de werkelijkheid, moet de reiziger bekend zijn geweest. Zeker zal hij niet geloofd hebben dat de Middellandse Zee een rechte streep was of dat de rivier de Nijl even breed was als die zee! Dienden de wereldkaarten wellicht een heel ander doel dan wij geneigd zijn te denken?

De vele wonderwezens, mytische volken en andere fantastische fenomenen die de meer uitvoerige kaarten bevolken, zijn al even opmerkelijk. Ze doen ons vermoeden dat de middeleeuwse mens de zichtbare werkelijkheid niet alleenzalmakend gevonden moet hebben. Wie had immers ooit al die wonderen echt aanschouwd? Wellicht werd de zintuigelijke gewaarwording als iets van lagere orde bevonden, waardoor nauwkeurige afbeeldingen niet noodzakelijk waren. Het is mogelijk dat de afgebeelde objecten een symbolische betekenis gehad hebben, waarbij het niet zozeer het uiterlijk, alswel de aanduiding van een hogere werkelijkheid was, waar het op aan kwam.⁴ Voor ons, gewend als wij zijn aan moderne kaarten, is zo iets moeilijk te begrijpen. Zeemonsters, engelen, kometen en wolkenformaties kunnen alle die hogere werkelijkheid suggereren. Ter vergelijking: De middeleeuwer, die een boom of een keizer afbeeldt, interesseert zich volstrekt niet voor de individuele kenmerken van boom of keizer. Alle afgebeelde bomen of keizers lijken op elkaar als twee druppels water. Dat de zichtbare werkelijkheid anders is, wordt niet als

probleem gezien. Het gaat de kunstenaars om de ideale keizer, de ideale boom, zoals die in een hogere werkelijkheid moet bestaan.⁵

Reizigers in de middeleeuwen moeten zeker een beeld van de wereld gehad hebben. Men kan zich afvragen of dat beeld misschien reconstrueerbaar is en of het dan afwijkt van de kaarten. In dat geval zou er een kloof moeten zijn tussen de kaart en de voorstelling van de werkelijkheid, de mentale kaart, die de mens in zijn brein meevoert. Te verwonderen hoeft ons dat niet. De bewoner van de Marshall-eilanden, die met behulp van stokken en schelpen een kaart van zijn wereld maakte, wist natuurlijk heel goed dat in werkelijkheid zee en eilanden niet bestonden uit reusachtig vergrote schelpen en stokken. De toerist die ANWB-routebeschrijvingen gebruikt weet evenzeer (of hoort te weten) dat in werkelijkheid de ruimte tussen Nederland en zijn vakantieoord niet bestaat uit een lange rechte strook met praktisch rechte wegen.

In dit en de volgende artikelen zal een poging gedaan worden op bovenstaande problemen nader in te gaan. Naast de kaarten zelf zal daarbij de middeleeuwse cultuur ter sprake komen, en dan vooral die elementen daarin, die de blik van de mens op de wereld beïnvloeden. Te denken valt daarbij vooral aan de opvattingen op godsdienstig terrein, aangezien deze in zo'n sterke mate het middeleeuwse wereldbeeld gevormd hebben. Van nut voor de bestudering van de middeleeuwse kartografie zijn daarnaast de bevindingen van de, vooral in de Angelsaksische landen populaire, cognitieve psychologie. De wetenschap van het verwerven, verwerken en reproduceren van kennis is gelukkig niet alleen van toepassing op mensen uit de twintigste eeuw! Mentale kaarten, het beeld dat de mens in zijn brein heeft gevormd van zijn omgeving, beïnvloed als het is door voorkeuren, angsten enz. is een nuttig hulpmiddel, ook voor de bestudering van het verleden.⁶

In dit eerste artikel zal aandacht besteed worden aan de kartografie van de oudheid, voorzover voor het onderwerp relevant. Een studie van aspecten van de middeleeuwse cultuur kan niet ondernomen worden zonder de oudheid daarbij te betrekken, aangezien in praktisch alle opzichten de middeleeuwers voortbouwden op wat in de oudheid reeds bereikt was, als „dwerfen, gezeten op de schouders van reuzen”, zoals de twaafde-eeuwse grammaticus en humanist Bernardus van Chartres het uitdrukte.

Wereldkaarten in de oudheid

Het doel van dit hoofdstuk is niet een overzicht te geven van de klassieke kartografie. Slechts enkele geografen zullen hier behandeld worden en dan nog alleen waar het gaat om hun opvattingen over omvang en vorm van aarde en continenten. Alle elementen, die we later bij de middeleeuwse wereldkaart zullen tegenkomen, zijn bij deze klassieke geografen reeds aanwezig. Hierbij krijgen we te maken met het probleem, dat niet één enkele wereldkaart uit de oudheid bewaard is gebleven. De kaarten die in dit hoofdstuk zijn opgenomen, zijn

dan ook eigentijdse reconstructies, zoals ze in vele handboeken en atlanten zijn te vinden. Ze zijn gebaseerd op wel bewaard gebleven fragmenten van kartografische verhandelingen.

De kaart van Plinius, die bij mijn weten nooit een kaart aan zijn werken heeft toegevoegd en de kaart van Ptolemaios zijn hierop de uitzonderingen. Deze laatste is weliswaar een latere reconstructie, gebaseerd op zijn werk over de geografie van de bekende wereld, maar dan wel een reconstructie afkomstig uit de middeleeuwen. Een dergelijke reconstructie heeft zijn eigen waarde gekregen. Een mogelijke bron van kennis van klassieke wereldkaarten wordt uiteraard ook gevormd door hun middeleeuwse opvolgers, gebaseerd als zij zijn op klassieke voorbeelden. Hierbij is echter grote voorzichtigheid geboden. De geheel andere mentaliteit van de middeleeuwer, het door de religie bepaalde denken en de in feite sterk gekrompen horizon waren evenzovele belemmeringen voor een voortgaan in het spoor van de klassieke kartografen.

In de oudheid bestonden, globaal genomen, twee controversen op geografisch terrein. De eerste was die tussen de aanhangers van een platte en de aanhangers van een bolvormige aarde. Het pleit werd weldra beslecht ten gunste van de bolvormige aarde, een opvatting die overigens reeds vóór de Grieken door de Phoeniciërs werd gehanteerd.⁷ De andere controverse was die tussen de voorstanders van een aarde met slechts één continent, omringd door een cirkelvormige oceaan, en de aanhangers van een aarde met meerdere continenten, vier in getal. Eerstgenoemde opvatting werd in de regel gekoppeld aan een platte aarde, laatstgenoemde aan een bolvormige aarde.

De eerste in het kader van dit onderwerp relevante geograaf is Heikataios van Milete, die omstreeks 500 v.C. leefde. Uit zijn geografisch werk komt het beeld naarvoren van een geheel platte aarde met één continent, omgeven door een cirkelvormige oceaan. Zijn wereldbeeld verschilt in feite maar weinig van dat van Homeros, vele eeuwen daarvoor. Opvallend zijn de afmetingen van Europa en de gedetailleerde weergave (of beter kennis) van de Middellandse Zee. Hij beschouwde onbekende streken als veel kleiner dan ze in werkelijkheid waren, een opmerkelijk gegeven, dat in de geschiedenis van mentale en getekende kaarten telkens weer zal terugkeren.⁸ Dientengevolge is de oostwaartse uitgestrektheid van Azië en de zuidwaartse uitgestrektheid van Afrika schromelijk onderschat. De afbeelding van deze twee werelddelen in relatie tot Europa, zal tot in de late middeleeuwen een van de belangrijkste criteria voor de moderniteit van de wereldkaarten blijven.

Merkwaardig is het toch wel, deze onderschatting van de afmetingen van Azië door de Ionische denker, immers, Heikataios was inwoner van Milete en als zodanig onderdaan van het Perzische rijk. Hoogstwaarschijnlijk heeft hij vele delen van het rijk zelf bezocht. Voor de zeden van de verschillende volken toont hij grote belangstelling. Hij waarschuwt bijvoorbeeld, wanneer de Ionische steden

hun opstand tegen het Perzische rijk beramen, blijkbaar uit eigen ervaring voor de onmetelijke kracht van het rijk.⁹ Waarom hij dan toch de afstand van zijn woonplaats tot aan het oostelijke einde van de bekende wereld gelijk stelde aan de afstand van zijn woonplaats naar bijvoorbeeld Sardinië, blijft onduidelijk. Waren het misschien literaire tradities, die Heikataios hier parten speelden?

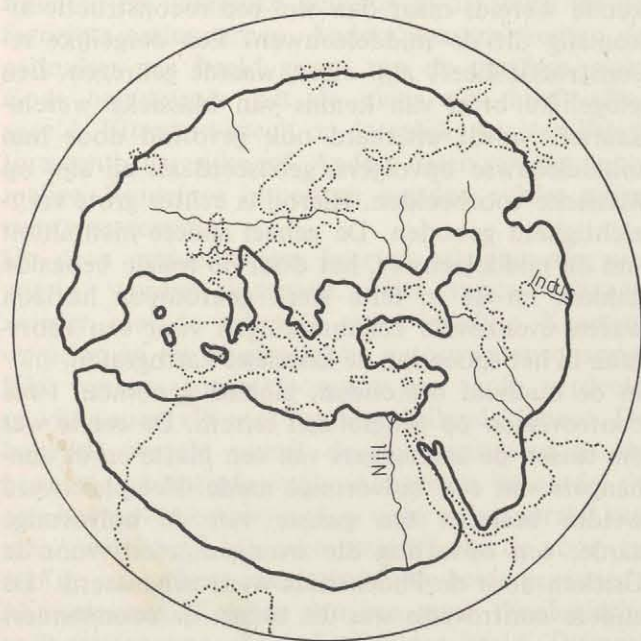

fig. 2 De wereldkaart van Heikataios

Dat kaarten van Azië wel degelijk praktisch nut konden hebben, leert een door Herodotos opgetekend voorval.¹⁰ Aristagoras, tyran van Milete, vraagt koning Kleomenes van Sparta om hulp tegen de Perzen. De tyran maakt daarbij gebruik van een door hem meegenomen, in ijzer gegraveerde wereldkaart. Op verzoek van de Spartaanse koning deelt Aristagoras hem mede, ongetwijfeld gebruik makende van de kaart, dat de reis van de zee naar het hart van het rijk drie maanden zal duren. Kleomenes schrikt van de afstand en de tijdsduur en weigert vervolgens medewerking. Zou de hier beschreven kaart geleken hebben op de gereconstrueerde kaart van Heikataios? De verleiding is groot om te denken dat Heikataios de „ijzeren” kaart gekend moet hebben. Voorzichtigheid is hier geboden, maar zou Kleomenes werkelijk het sterk ingekrompen Azië van onze reconstructie onder ogen hebben gehad? We zullen het wel nooit met zekerheid weten.¹¹

In Heikataios' tijd was het geloof in een platte aarde al vrijwel verdwenen. Wanneer later Aristoteles zich, met al zijn gezag, schaart achter de aanhangers van de bolvormige-aarde-theorie, is de discussie over de vorm van de aarde voor achthonderd jaar gesloten. De Griekse kartografie was echter geenszins tot stilstand gekomen. In tegendeel: De grootste bloei moest nog komen. De veroveringen van Alexander wakkerden de belangstelling voor het uitgestrekte Azië aan. Expeditie deden hetzelfde voor Afrika. Tezelfdertijd groeide ook be-

langstelling voor de afmetingen van de bolvormige aarde.

De nieuwe ontwikkelingen bereikten een voorlopig hoogtepunt in het werk van Eratosthenes (284–192 v.C.), bibliothecaris te Alexandrië, het intellectuele centrum van de Hellenistische wereld. Zijn hoofdwerk is de „Geografika”. In het eerste deel hiervan bestrijdt hij de geografische opvattingen van Homeros en wijst op de noodzaak bestaande kaarten aan te passen aan de nieuwe ontdekkingen. Vooral de nieuwe kennis van Azië heeft hem hierbij voor ogen gestaan. Deel twee van Eratosthenes' boek behandelt de lengte en breedte van de bewoonde wereld en deel drie geeft vervolgens de opvattingen van de auteur zelf over het ontwerpen van een wereldkaart en de locatie van de verschillende plaatsen op zo'n kaart. Het is voornamelijk aan deze laatste twee delen dat de hier weergegeven reconstructie is ontleend. Ze is gebaseerd op een negentiende eeuwse reconstructie, waaraan echter enkele wijzigingen zijn aangebracht. Zo behoren volgens Fraser, in zijn standaardwerk over de Alexandrijnse wetenschap, lengte- en breedtegraden op de kaart van Eratosthenes niet thuis. Deze vinding werd pas door latere geografen toegepast. Verder worden op de gebruikelijke reconstructies ten onrechte drie kapen aan de zuidkant van de Peloponnesus afgebeeld, waar Eratosthenes slechts van één kaap melding maakt. Attica ten slotte wordt doorgaans te langgerekt weergegeven; het gaat hier om een opvatting van Strabo, die ten onrechte aan Eratosthenes is toegeschreven.¹²

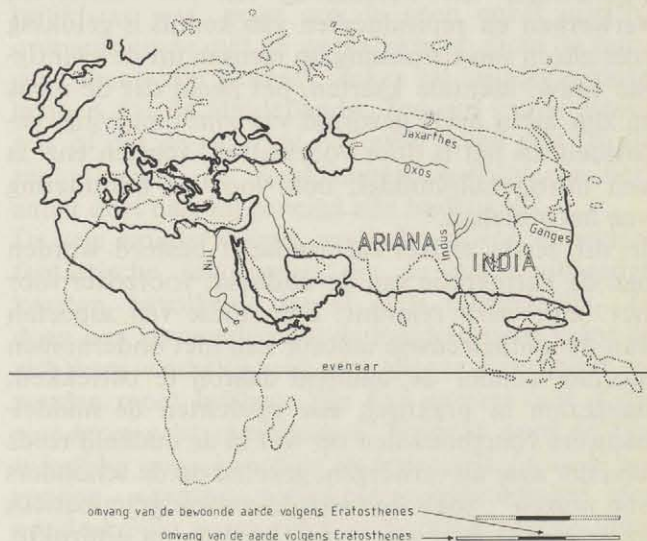

fig. 3 De wereldkaart van Eratosthenes

Eratosthenes' grootste prestatie is waarschijnlijk zijn berekening van de omtrek van de aarde geweest. Hij maakte daarbij gebruik van de zonnestand en hoewel hij hierbij enige fouten maakte (die elkaar gelukkig grotendeels ophieven), kwam hij daarbij tot de opmerkelijk nauwkeurige omtrek van 252.000 stadiën, hetgeen gelijk is aan 46.600 kilometer.¹³ Eratosthenes zelf benadrukte in zijn Geografika de betekenis van de veroveringen van Alexander de Grote voor de kennis van Azië. De-

zelfde mening was hij toegedaan voor expedities, die nadien onder bescherming van de Ptolemaeën werden ondernomen voor de kennis van Afrika. Zijn beschrijving van de bekende wereld is dermate nauwkeurig, dat het mogelijk is een betrouwbare reconstructie samen te stellen. In zijn boek geeft hij tussen talloze punten op aarde de afstand weer. Op grond daarvan kunnen we de omvang van de oikoumenè (de bekende wereld) volgens Eratosthenes vergelijken met de werkelijke vorm en omvang van Eurazië en Afrika. De in stippellijn getekende wereldkaart geeft de werkelijke vorm van de continenten weer, die in ononderbroken lijn de opvatting van Eratosthenes. Bij het over elkaar schuiven van beide kaarten is Alexandrië als gemeenschappelijk punt genomen. Elk ander punt zou in principe voor dit doel even geschikt zijn geweest. Alexandrië heeft echter het voordeel dat het ligt op de grens van de oostelijke wereld (Azië) en de westelijke (de Middellandse Zee). Hierdoor worden vergelijkingen met de moderne wereldkaart vereenvoudigd. Daarenboven was Alexandrië de woonplaats van Eratosthenes en vele na hem levende geografen, zodat de stad in zeker opzicht ook in de oudheid reeds een centrale positie innam.

Vergelijking van beide kaarten leert dat de afmetingen van Azië redelijk zijn benaderd, hoewel de Indus veel te ver naar het oosten geplaatst is. De omvang van Perzië (Ariana) en India zijn duidelijk overschat. Hetzelfde geldt voor de Kaspische Zee en de rivieren Jaxartes, Oxos en Ganges. Het bekende (westelijke) deel van Azië is hier te groot afgebeeld, het onbekende oostelijke deel te klein. Een zeer duidelijke overschatting zien we ook bij de Middellandse Zee.

Eratosthenes sloot de mogelijkheid van het bestaan van andere continenten niet uit. De verhouding tussen de omvang van de aarde en de omvang van de oikoumenè liet ruimte open voor een tweede noordelijk continent. Het bij de reconstructie toegevoegde schema laat dit zien. Op het zuidelijk halfrond was eveneens plaats voor twee continenten mogelijk. Eratosthenes en zijn tijdgenoten geloofden dat er bezuiden de evenaar nog een tweede bewoonbare, gematigde zone zou liggen.

Een volgende bijdrage werd geleverd door Poseidonios (135–51 v.C.), een Stoïcijnse denker van het eiland Rhodos. Volgens sommigen had de Hellenistische cultuur in deze tijd haar grootste bloei al achter zich en is Poseidonios nog één van de weinige denkers van niveau uit de eerste eeuw voor Christus of zelfs de laatste universele denker van Griekse origine.¹⁵ De betekenis van Poseidonios is op vele terreinen groot geweest. Zo studeerde Cicero bij hem filosofie. De bijdrage op geografisch gebied van deze veelzijdige geleerde is echter een negatieve geweest. Ook Poseidonios hield zich bezig met het probleem van de omvang van de aarde. Anders dan Eratosthenes, maakte Poseidonios echter geen gebruik van de zonnestand maar van de sterren bij zijn berekeningen. Zo kwam hij tot een geheel nieuw resultaat: de omvang van de

aarde werd door hem bepaald op ± 19.000 kilometer. Hoezeer Poseidonios' berekening ook fout was, ze werd gezaghebbend en bleef dat tot het einde van de middeleeuwen. Maar liefst 1500 jaar lang geloofde men in een aardbol, die veel kleiner was dan in werkelijkheid. Voor een tweede continent aan de achterzijde van de aardbol was in deze visie geen plaats meer. De achteruitgang van de geografie was begonnen.

Echter niet op alle gebieden was deze achteruitgang evident, zoals moge blijken uit het werk van de geograaf Strabo (64 v.C.–21 n.C.). Strabo, die een groot deel van zijn leven in Rome en Alexandrië doorbracht, hield zich met vele takken van wetenschap bezig. Zijn „Geografika” omvat dan ook veel meer dan geografie alleen. Ook historische en psychologische factoren hadden zijn belangstelling. Fraser ziet in zijn werk het hoogtepunt van de Hellenistische geografie.¹⁷ Op grond van Romeinse veroveringen in het westen verklaarde Strabo oudere kaarten voor verouderd. Met name Eratosthenes moet het bij hem ontgelden, waar het diens kennis van de Middellandse Zee en Europa betrof.¹⁸

Een generatie na Strabo leefde de Romein Plinius de Oudere (27–79). In zijn hoofdwerk, de „Naturalis historia”, bestaande uit 37 boeken, gaf hij een overzicht van praktisch alles wat op natuurwetenschappelijk gebied bekend was. Het werk heeft het karakter van een compendium. Eigen onderzoek heeft Plinius nauwelijks geleverd, al is hij dan ook om het leven gekomen tijdens het bestuderen van de beroemde uitbarsting van de Vesuvius. Ook het peil van zijn werk wordt vaak als niet erg hoog gezien. Dat neemt echter niet weg dat de „Naturalis historia” zeer gezaghebbend werd. Zeker tijdens de middeleeuwen, was het in directe of indirecte vorm voor vele takken van wetenschap praktisch de enige bron van kennis.

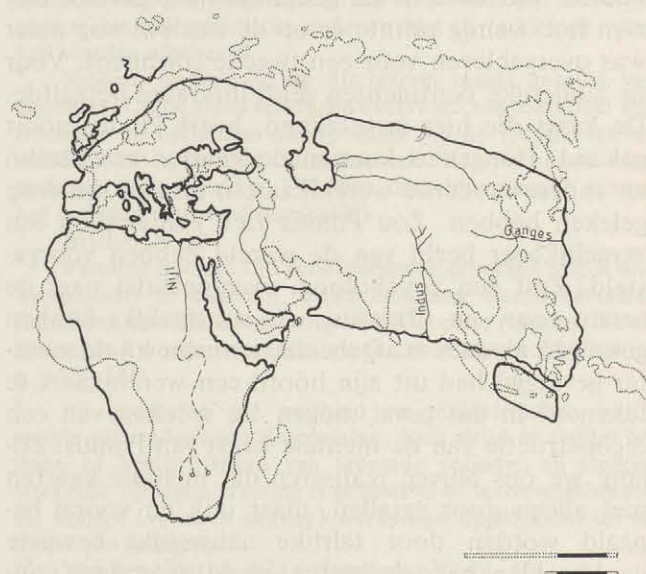

fig. 4 Het wereldbeeld van Plinius

Plinius gaat in boek VII van zijn werk in op de geografie. Hij beroept zich daarbij voortdurend op

de autoriteit van Eratosthenes en Agrippa.¹⁹ Expedities onder Corbulo en Pompejus hebben hem, naar eigen zeggen, informatie over Azië geleverd.²⁰ Over de afmetingen van Afrika zijn door een expeditie tijdens het bewind van Nero nieuwe gegevens aan het licht gekomen.²¹ Met behulp van de vele door Plinius gegeven afstanden bleek het mogelijk een wereldkaart te tekenen zoals Plinius deze zelf gemaakt zou kunnen hebben. Als uitgangspunt is daarbij de kaart van Eratosthenes gekozen, aangezien deze in de tijd van Strabo en Plinius nog steeds gezaghebbend was. Plinius' eigen opgave van afstanden maakt het echter mogelijk Eratosthenes' kaart op bepaalde plaatsen „uit te rekken” of „in te krimpen”. Twee zaken vallen hierbij direkt op. Allereerst blijkt dat de lengte van de Middellandse Zee en de afmetingen van Europa zijn afgenomen en zeer aanvaardbare proporties hebben aangenomen. Strabo's tevredenheid over de toename van de kennis van westelijke streken blijkt niet ten onrechte te zijn geweest. Ook het tweede opvallende kenmerk blijkt Strabo's opvattingen te bevestigen en wel de zuidwaartse uitgestrektheid van Afrika. De resultaten van de Afrikaanse expedities blijken bepaald spectaculair te zijn. De verhouding tussen de lengte van de Middellandse Zee en die van Afrika zijn vrijwel overeenkomstig hun werkelijke lengte. Wel moet hieraan worden toegevoegd dat zowel bij Afrika als bij Azië het bekende deel sterk is overdreven wat betreft afmetingen, ten koste van het onbekende. Het feit dat van Azië en Afrika de proporties ongeveer juist zijn getroffen, mag ons niet de ogen doen sluiten voor de nog steeds zeer primitieve weergave van de vorm van beide werelddelen.

Het schema rechtsonder, voorstellende de werkelijke aardomvang met daarin het Euraziatisch continent en Afrika in zijn grootste uitgestrektheid in de richting oost-west en daarnaast de opvattingen in Plinius' tijd over beide geografische gegevens, laat zien hoe weinig ruimte er op de aardbol nog maar was overgebleven voor een tweede continent. Voor de zuidelijke continenten geldt uiteraard hetzelfde. De kaart die hier is getekend, heeft Plinius nooit gekend. Hoogstens kunnen de kaarten van Strabo en andere moderne wereldkaarten uit zijn tijd erop geleken hebben. Zou Plinius zich echter toch een vergelijkbaar beeld van de wereld hebben voorgesteld? Zou een psycholoog, overgeplaatst naar de eerste eeuw na Christus, iets soortgelijks hebben gekregen als hier is afgebeeld, wanneer hij de meester gevraagd had uit zijn hoofd een wereldkaart te tekenen? In dat geval mogen we spreken van een reconstructie van de mentale kaart van Plinius. Zolang we ons blijven realiseren dat mentale kaarten niet alleen door getallen, maar ook en vooral bepaald worden door talrijke nauwelijks bewuste denkbeelden over de buitenwereld, mag deze conclusie wel getrokken worden.

In de tijd na Plinius nam de Romeinse belangstelling voor vreemde streken af. Wel werden nog enige expedities in Afrika ondernomen en leverde de

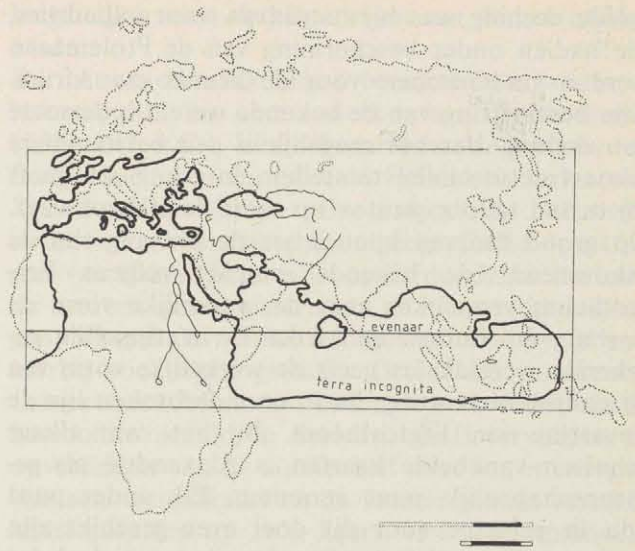

fig. 5 De wereldkaart van Marinus van Tyros

handel met India nog nieuwe gegevens op, maar een verrijking van de geografische kennis betekende dit niet meer. De behoefte kaarten aan te passen aan nieuwe ontdekkingen begon blijkbaar af te nemen. Duidelijk zien we dit aan het werk van Marinus van Tyros, die korte tijd na Plinius leefde. De reconstructie van zijn wereldkaart toont ons wel een geheel ander beeld dan dat van alle andere kaarten. Omvang van de aardbol en de oikoumenè zijn bij hem nog overeenkomstig Strabo's opvattingen (op zichzelf al een achteruitgang), zodat de Middellandse Zee ook bij Marinus zijn bescheiden proporties ten opzichte van Azië bleef innemen. Veel groter echter zijn de verschillen. De Indische Oceaan blijkt nu een binnenzee te zijn geworden terwijl Afrika niet langer omvaarbaar is. Hoe dit te rijmen viel met vroegere tochten om Afrika blijft een raadsel. Het gebied ten zuiden van de Indische Oceaan werd als „terra incognita” beschouwd. Het is een overblijfsel van het oorspronkelijke zuidelijke continent, waarvoor op deze kaart in zijn oorspronkelijke vorm uiteraard geen plaats meer is. Dit „onbekende zuidland” („terra Australis incognita”) zal nog tot lang na de middeleeuwen de kartografen parten blijven spelen. Van de geograaf Hipparchos (tweede eeuw v.C.) nam Marinus de gewoonte over zijn kaart te voorzien van een graden-net, waardoor de kaart in rechthoekige vakken werd verdeeld. De omvang van de aarde bepaalde hij, eveneens naar Hipparchos, op 360°.

Kort na Marinus werkte de geograaf die wel als de bekendste uit de oudheid mag worden beschouwd, Klaudios Ptolemaios (± 90—± 168) uit Alexandrië. Zijn werk wordt wel beschouwd als het hoogtepunt van de klassieke geografie. Gelet op zijn verwantschap met Marinus moeten bij die kwalificatie echter vraagtekens worden gezet. De meest invloedrijke van alle klassieke geografen is Ptolemaios echter zondermeer.

Wat betreft de universaliteit past Ptolemaios in de Hellenistische traditie. Naast geografie beoefende hij tevens de astronomie, optica en filosofie. In de eerste twee disciplines was Ptolemaios voor een

groot deel van de middeleeuwen de onbetwistbare autoriteit. Het werk over de geografie, de „Geographika Hyfegesis” („Inleiding in de aardrijkskunde”), door humanisten later de „Cosmographia” genoemd, bestaat uit acht boeken. In het eerste deel noemt de auteur als doel van de geografie het aangeven van de grootschalige kenmerken van de aarde door middel van kaarten, een gebruikmaking van kaarten, die wij nu nog als modern herkennen.²² Ptolemaios nam de aardomvang van Poseidonios over en tevens in grote lijnen de wereldkaart van Marinus. Hij bekritiseerde echter de overdreven grote afmetingen van de oikoumenè. De afstand noord-zuid bracht hij terug van 87° naar ongeveer 80°, de afstand oost-west van 225° naar 180°.

Als één der eersten realiseerde Ptolemaios zich de problemen van de afbeelding van een bol op een plak vlak. Ten einde de vorm van de continenten niet te zeer te vervormen, besloot hij tot een nieuwe projectie, een variant op de kegelprojectie. De parallellen zijn hierbij concentrische cirkels, de meridianen rechte lijnen, die vanaf de evenaar naar de polen lopen. Bij een tweede door Ptolemaios voorgestelde projectie zijn de meridianen gebogen lijnen, die vanaf de evenaar naar de polen lopen. Van beide typen is in late middeleeuwen en Renaissance veelvuldig gebruik gemaakt bij het tekenen van reconstructies, het eerste type was echter het meest populair.

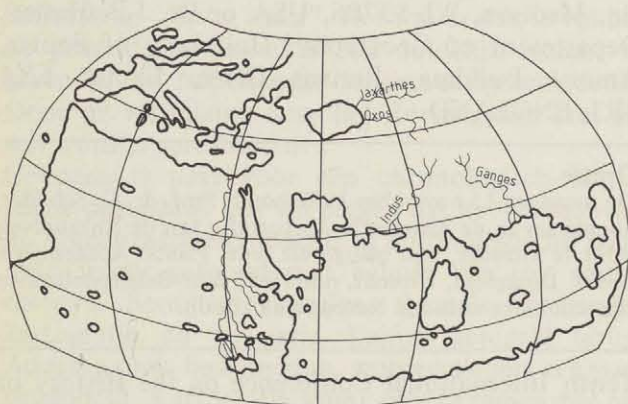

fig. 6 De wereldkaart van Ptolemaios volgens de tweede projectie

Na Ptolemaios toont de geografie een onmiskenbaar dalende lijn. De kaarten worden primitief; veel van wat bereikt was, gaat nu verloren. Typerend is de toenemende populariteit van een geograaf als Krates van Mallos, die in de tweede eeuw n.C. de theorie van de vier continenten, de cirkelvormige oceaan (volgens hem het terrein van de omzwervingen van Odysseus!) en de vijf klimaatzones opnieuw naar voren bracht. In de late oudheid lijken welhaast alle andere opvattingen te zijn verdwenen en is het deze oude theorie, die het toneel is gaan beheersen.²³ Macrobius en Martianus Capella zouden dit wereldbeeld doorgeven aan de middeleeuwen. Daarmee hebben we de antieke geografie echter achter ons gelaten.

LITERATUUR

- Bricker, C., *Gloria Cartographiae; Geschichte der mittelalterlichen Kartographie*. Amsterdam, 1969.
 Destombes, M., *Monumenta Cartographica Vetustioris Aevi A.D. 1200–1500*, Vol. I, *Mappaemundi*. Amsterdam, 1964.
 Downs, R.M. en D. Stea, *Image and environment; cognitive mapping and spatial behavior*. Chicago, 1973.
 Fraser, P.M., *Ptolemaic Alexandria*. Oxford, 1972.
 Gould, P. en R. White, *Mental maps*. Harmondsworth, 1974.
 Harvey, P.D.A., *The history of topographical maps; symbols, pictures and surveys*. London, 1980.
 Isbell, H. (ed.), *The last poets of Imperial Rome*. Harmondsworth, 1971.
 Pagani, L., *Claudius Ptolemäus Cosmographia*. Würzburg, 1977.
 Plinius, *Naturale historia*, ed. H. Rackham. Cambridge (Mass.), 1969 (The Loeb Classical Library).
 Starr, C., *A history of the ancient world*. Oxford, 1965.
 Strabo, *Geographika*, ed., transl. H.L. Jones. Cambridge (Mass.), 1967 (The Loeb Classical Library).
 Vliet, E.Ch.L. van der, *Strabo over landen, volken en steden gezien tegen de historische en sociale achtergronden van zijn leven en werken*. Dissertatie Leiden, 1977.
 Wilcken, U., *Griechische Geschichte im Rahmen der Altertumsgeschichte*. München, 1962.

¹ Esra IV, 6, 42.

² Voor een uitvoerige classificatie van middeleeuwse wereldkaarten, inclusief opgave van alle bekende exemplaren, zie Destombes, p. 10 e.v.

³ In het algemeen kan gesteld worden dat, hoe groter het afgebeelde gebied hoe groter ook de onnauwkeurigheid van de kaart. Van kleine gebieden zijn redelijk betrouwbare kaarten bekend. De plattegrond op schaal van „het ideale klooster”, gemaakt in de negende eeuw voor de abt van St. Gallen doet zelfs vermoeden dat er in de vroege middeleeuwen nog restanten van de Romeinse landmeetkundige kartering over waren. Op wereldkaarten is hiervan echter geen spoor te bekennen. Vgl. Harvey p. 132.

⁴ In een volgende bijdrage zal worden ingegaan op de betekenis die de Platonische ideeënleer en de opvattingen van Augustinus over zintuigen en visioenen heeft gehad op de wijze van afbeelden in de vroege middeleeuwen.

⁵ Moderne kaarten werken uiteraard eveneens met symbolen, maar doorgaans is daar de functie van het symbool dat het volgens afspraak staat voor een zichtbaar object dat om praktische redenen niet in verkleinde vorm kan worden afgebeeld.

⁶ Modern onderzoek op dit terrein maakt gebruik van enquêtes. Uit de aldus verkregen overvloed aan materiaal zijn formules te herleiden die op basis van de locatie van de onderzochte personen hun mentale kaart kunnen construeren. Vgl. Gould p. 131. Een dergelijke aanpak is voor het verleden uiteraard onmogelijk.

⁷ Bricker, p. 13.

⁸ Wanneer in onze tijd proefpersonen gevraagd wordt een wereldkaart te tekenen, blijkt zich nog steeds hetzelfde fenomeen voor te doen. Omgekeerd worden ruimtes, die als bedreigend worden ervaren, als te groot afgebeeld. Downs, p. 155–160.

⁹ Bij geografen uit oudheid en middeleeuwen blijft, enkele uitzonderingen daargelaten, toch altijd de twijfel bestaan of beschrijvingen van vreemde volkeren en streken werkelijk op eigen ervaring is gebaseerd of is overgeschreven uit andere (verloren gegane) werken of opgetekend uit de mond van reizigers.

¹⁰ Van der Vliet, p. 123 / Herodotus V, 49–50.

¹¹ Zekerheid schijnt nu wel te bestaan over het vermogen van de Grieken op schaal te karteren, althans dit kan men afleiden uit munten, omstreeks 335 geslagen te Ephese. Hier betreft het echter afbeeldingen van kleine gebieden, in geen enkel opzicht te vergelijken met wereldkaarten. Vgl. Harvey, p. 39.

¹² Fraser, p. 531 e.v.

¹³ Bricker, p. 16.

¹⁴ Dat de westwaartse uitbreiding van de Middellandse Zee bij Eratosthenes sterk lijkt op die bij Heikataios, is slechts schijn. Bij de Heikataios-reconstructie is een moderne wereldkaart op dezelfde schaal als bij de Eratosthenes-reconstructie opgenomen, om zodoende het verschil tussen beide kaarten waar het de oostwaartse uitbreiding van Azië betreft, duidelijk te maken.

¹⁵ Starr, p. 510 / Wilcken, p. 311.

¹⁶ Van der Vliet, p. 121

¹⁷ Fraser, P. 133.

¹⁸ Strabo I, 173, 355-483.

¹⁹ Het is hier niet de plaats in te gaan op de befaamde wereldkaart van Agrippa. Dit zal geschieden in één van de

latere artikelen, gewijd aan Romeinse en middeleeuwse routebeschrijvingen.

²⁰ Plinius, Nat. Hist. VII, 8, 18.

²¹ Plinius, Nat. Hist. VII, 32.

²² Pagani, p. II.

²³ Zo wordt bijvoorbeeld in Claudius Claudianus' gedicht „De Raptu Proserpinae” (geschreven 395-397) beschreven hoe Proserpina op een gewaad een wereldkaart borduurt, die sterk lijkt op een middeleeuwse zonekaart. Vgl. Isbell, p. 82.

The next article of Klaas Kalkwiek will be followed by a summary of this article.

History of cartography project

Under a two-year grant of \$134,399 plus \$22,400 gifts and matching from the Research Materials Program of the National Endowment for the Humanities, work is underway to compile the first two volumes of a projected five-volume general history of cartography from the edited contributions of an inter-national team of scholars in varied fields. The project is centered at the University of Wisconsin, Madison, under the direction of Dr. David Woodward, Professor of Geography. A second office at the University of Exeter, directed by Dr. J.B. Harley, Montefiore Reader in Geography, coordinates the work of the European authors and advisers. The University of Chicago Press will publish the work. In addition to attempting to provide an authoritative reference work, which is at present entirely lacking in the subject, the project is also intended to serve as a rallying point for scholars from which a more coordinated research effort can be attempted.

The volumes are arranged chronologically, but not rigidly so, and the coverage will be worldwide. In addition to the more familiar Western European and Mediterranean traditions, the Asian contribution is to be fully treated. The broad contents are as follows:

Volume One: Earliest Times to 1470.

1. *The Cartography of Pre-Literate Peoples.*
2. *East Asian Cartography.*
3. *Cartography of Classical Civilizations.*
4. *Muslim Cartography.*
5. *Medieval Europe (Mappaemundi, Sea Charts Topographical Maps).*
6. *Celestial Cartography.*
7. *The Transition to the Renaissance Period.*

Volume Two: The Renaissance of Cartography, 1470-1660.

1. *Major Technical Developments and their Impact on Cartography: e.g. Graphic Printing; Surveying Instrumentation and Techniques; Measurement and Units; Navigation Techniques; Map Projections.*
2. *Land Cartography; Italian, Germanic, Dutch, French, English, Spanish and Portuguese, Eastern European, Russian, Asian, Muslim.*
3. *Marine Cartography: Portuguese, Spanish,*

Italian, Dutch, French, English, Asian, Muslim.

4. *Celestial Cartography.*

5. *The Impact and Role of Renaissance Cartography.*

Volume three (1660-1800), volume four (1800-1914), and volume five (1914-present) are planned as a second phase of the project for which further funding will be sought.

Section advisers, who will coordinate the work of several specialists within each section, include: J.H. Andrews, Jozef Babicz, William Brice, O.A.W. Dilke, P.D.A. Harvey, Mei-Ling Hsu, and G. Malcolm Lewis.

For a detailed outline and present list of authors and advisers, please write to Dr. David Woodward, Department of Geography, University of Wisconsin, Madison, WI 53706, USA or Dr. J.B. Harley, Department of Geography, University of Exeter, Amory Building, Rennes Drive, Exeter EX4 4RJ, ENGLAND.

Oratie

Op maandag 15 november 1982 houdt Prof. dr. G. Schilder, hoogleraar in de historische kartografie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, zijn inaugurele rede. Plaats: Academieggebouw, Domplein, Utrecht, om 16.15 uur. Belangstellenden zijn van harte welkom. Receptie na afloop.

Tenth International Conference on the History of Cartography

The Tenth International Conference on the History of Cartography will be held at Trinity College, University of Dublin from 29 August to 2 September 1983.

The Conference, which is held every second year, provides a meeting point for all persons interested in the history of maps, map making and map collecting. Countries which have hosted past conferences include Britain, Germany, Italy, Poland and the United States.

At the Dublin meeting, priority will be given to discussing four major topics: (1) the cartographer's methods and sources (2) colonial cartography (3) agrarian cartography and (4) the history of map collecting. There will be exhibitions, excursions and social events in addition to the discussion sessions.

The first circular relating to the conference includes a call for offers of papers and an application form for the detailed second circular to be issued in January 1983. The first circular can be obtained from the conference address for correspondence: Tenth International Conference on the History of Cartography, 12 Pembroke Park, DUBLIN 4, IRELAND.

DE KARTOGRAFIE IN DE VASTE EXPOSITIE VAN HET SCHEEPVAART MUSEUM

W.F.J. Mörzer Bruyns

Op 4 juni 1981 werd door H.K.H. Prinses Margriet het Nederlands Scheepvaart Museum in Amsterdam heropend. Daarmee was een einde gekomen aan een langdurige verbouwing en inrichting van 's Lands Zeemagazijn, de behuizing van het Museum. In 1973 was het Scheepvaart Museum verhuisd van de Cornelis Schuytstraat in Amsterdam-Zuid naar het voorlopig gedeeltelijk opgeknapte Zeemagazijn aan het Kattenburgerplein. Nadat het Museum in 1975 de status van Rijksmuseum had gekregen werd met de algehele restauratie aangevangen.

Degenen die de vaste expositie in het pand aan de Cornelis Schuytstraat hebben gekend zullen zich herinneren dat daar een grote hoeveelheid kartografisch materiaal werd getoond. Hele wanden, soms tot het plafond toe, waren volgehangen met kaarten. Vele vitrines waren gevuld met atlassen en reisverhalen, twee categorieën boekwerken waaraan de museumcollectie zo rijk is. Aan weerszijden van de gangpaden op elk der drie verdiepingen was het merendeel der globes geplaatst, rechts de hemelglobes en links de aardglobes. Het was een Mekka voor historisch kartografen. Toch was dit materiaal niet altijd zo opgesteld om kartografen een plezier te doen maar vaak uit noodzaak. De depotruimtes in het kleine gebouw waren overvol, al spoedig na de oorlog moesten de zalen worden gebruikt om de collectie in „op te slaan”. Het was er dus te vol om de gemiddelde bezoeker een duidelijk inzicht te geven in de Nederlandse scheepvaartgeschiedenis. Door de verhuizing naar het Zeemagazijn kon dit wel worden gerealiseerd.

Gekozen is daar voor een chronologisch-thematische opstelling. Dat wil zeggen dat het verhaal van de scheepvaartgeschiedenis in chronologische volgorde wordt getoond met behulp van een aantal thema's. Sommige van deze thema's, waaronder kartografie en navigatie, komen geregeld terug. Andere, zoals bewapening, worden slechts eenmaal behandeld. Kartografie komt men te zamen met navigatie, vijfmaal tegen. Voor het eerst is dat bij de aanvang van de expositie in de 16e eeuw en voor het laatst in de 20e eeuw met kaarten van het Hydrografisch Bureau van de Koninklijke marine. Na een inleidend klankbeeld onder de titel „Nederland waterland” waarin een overzicht wordt gegeven van ons land en de zee vóór het jaar 1600, vangt de feitelijke expositie aan. In de eerste zaal wordt de bezoeker geconfronteerd met de kennis van kartografie en navigatie die vanuit het Middellandse-Zeegebied naar het noorden is gekomen. Behalve een atlas van Ptolemaeus (Ulm, 1482) en een portolaan van Vesconte de Maggioli (Napels, 1515) ligt hier ook de eerste druk van Pedro de Medina's *De Zeevaart ofte Conste van ter zee te varen* (Antwerpen, 1580) in de Nederlandse taal. Maar ook de kartografische ontwikkelingen in de Nederlanden in de 16e eeuw worden getoond. Hier liggen onder

meer het leeskaartboekje *Die caerte van der zee om Oost ende West te seylen* uit 1579 en de bekende kaartboeken van Lucas Jansz. Waghenaer (1584) en van Willem Barentsz. (1595). Ook staat er het globepaar van Gerard Mercator. Op de aardglobe (1541) zijn voor het eerst de voor de zeeman zo belangrijke loxodromen getekend. In de volgende zaal wordt onder meer aandacht geschonken aan de eerste reis van De Houtman naar de Oost en aan de Noordoostelijke reizen van Heemskerk en Barentsz. met de daaruit voortgekomen kaarten. Het 16e eeuwse wereldbeeld, met o.a. de bekende pooland-hypothese, wordt door middel van drie wereldkaarten getoond. Hier is de wereldkaart van Johan Ruys (1507) met de vier pooleilanden, gescheiden door snelle zeestromen. Men meende dat door deze stromen de poolzee niet kon bevriezen en er altijd een doorvaart naar de Oost mogelijk moest zijn. Tegenover het 16e eeuwse wereldbeeld hangt een latere editie van de wereldkaart van Joan Blaeu, die hij voor de vrede van Munster in 1648 liet verschijnen. Het is een hoogtepunt in de Nederlandse 17e eeuwse kartografie. Tenslotte hangt daar vlakbij een portret van Joan Blaeu waarop hij is afgebeeld met tellurium en zijn grote atlas. Zowel van het tellurium als van de grote atlas zijn hier exem-

's Lands Zeemagazijn, sinds 1973 de behuizing van het Nederlands Scheepvaart Museum.

plaren geëxposeerd, geflankeerd door een stel van Blaeu's 68 cm globes.

Pas in de 2e helft van de 18e eeuw wordt de kartografie in de expositie weer behandeld, dat is een aantal zalen verder, voorbij de zeeoorlogen, pleziervaart, binnenvaart en bewapening. Hier ziet men de navigatiemiddelen zoals die in de tweede helft van de 18e eeuw aan VOC schepen werden meegegeven, voor zover ze in de museumverzameling aanwezig zijn. De ruggegraat van de betreffende vitrine wordt gevormd door perkamentkaarten. Het zijn een zevental van de kaarten die werden gebruikt om van Nederland in Batavia te komen. Tot aan Kaap de Goede Hoop zijn ze gedrukt, daarna in handschrift, zoals de VOC dat om geheimhouding

eiste. Op de overzeiler van de Indische Oceaan zijn nog de ingetekende koerslijnen en middagposities van de laatste gebruiker te zien, een VOC schip dat van Straat Sunda naar Ceylon voer. Behalve de kaarten zijn hier zeevaartkundige instrumenten geëxposeerd zoals kompas, octant, sextant en een aantal toen aan boord gebruikte boekwerken. In deze zaal worden nog twee kartografische thema's op iets bescheidener schaal behandeld. Met behulp van een moderne wereldkaart wordt getoond welk een enorm gebied door de Nederlanders tegen het midden der 18e eeuw in kaart was gebracht. Te zamen met een handschriftkaart en een koperplaat voor het drukken, beide van de firma Van Keulen, ligt hier een complete Zee-Fakkelt, d.w.z. met het in 1753 verschenen zesde deel. Het complete werk bevat de kaarten die op de moderne wereldkaart zijn aangegeven. Het andere thema behandelt de in de tweede helft van de 18e eeuw opkomende voornamelijk Franse en Engelse wetenschappelijke expedities. Hier wordt enige aandacht besteed aan de expeditie van de Fransman D'Entrecasteaux die in 1791 op zoek ging naar zijn landgenoot Lapérouse. De expeditie waaraan ook de later bekend geworden kartograaf Beautemps-Beaupré deelnam, kwam in 1794 in Soerabaja ongelukkig tot een einde. Van Beautemps-Beaupré wordt een gedrukte kaart getoond van de trigonometrische opneming uit 1794 van de Santa Cruz archipel in de Stille Oceaan.

Na deze zaal moet men een eind lopen en een verdieping hoger gaan om weer, al is het zijdelings, met ons onderwerp geconfronteerd te worden. In de 19e eeuw is hiervoor als thema de toen opkomende wetenschap oceanografie genomen. De zeven reizen die de poolschoener „Willem Barents” in de jaren 1878–1884 maakte naar Spitsbergen, de Barentssee en Nova Zembla waren vooral bedoeld om oceanografische, aardmagnetische en meteorologische gegevens te verzamelen. De aan boord meegenomen instrumenten hiervoor benodigd konden voor een deel worden terugge-

vonden en zijn geëxposeerd. Hoewel tijdens deze tochten ook hydrografische opnamen zijn gedaan, kon daarvan helaas niets worden getoond omdat het waarschijnlijk verloren is gegaan.

De vijfde maal dat de kartografie in de expositie wordt behandeld is in zaal 24. Tegen een lange wand hangen alle schaal 1:1.000.000 kaarten van Nederlands Oost-Indië, uitgegeven door het Hydrografisch Bureau. De kaarten zijn zodanig opgehangen dat zij tesamen één grote kaart vormen van de archipel. Hiermee wordt de geweldige inspanning geïllustreerd die het opnemen van de archipel met zijn vele honderden eilandjes, riffen enz. door een handvol mensen en weinig schepen, is geweest. Behalve de kaarten zijn hier een model van het s.s. Arend van de Gouvernementsmarine en enkele instrumenten voor hydrografisch opnemen geëxposeerd.

Sinds het vertrek van het Museum uit het pand in Amsterdam-zuid is een regelmatig gehoorde klacht geweest dat er in de expositie te weinig aandacht aan kartografie is besteed. In verhouding tot de situatie van vóór 1973 is er op dat gebied ongetwijfeld minder te zien. Bij de nieuwe inrichting is getracht een evenwichtige expositie te maken van de scheepvaartgeschiedenis met al zijn aspecten. Daardoor is er nu wat minder aandacht aan de kartografie besteed maar niet minder dan aan b.v. de scheepsbouwgeschiedenis dat er voorheen karig afkwam. Of men er inderdaad in is geslaagd het beoogde evenwicht te vinden moet door de bezoekers worden beoordeeld. Historisch kartografen dienen zich daarbij wel te bedenken dat de grote collectie globes en atlanten en de collectie losse kaarten dankzij de nieuwe behuizing en moderne opberging gemakkelijker dan voorheen voor buitenstaanders zijn te raadplegen. Ook is de museumleiding in principe bereid om uit deze niet geëxposeerde collecties, stukken beschikbaar te stellen voor kortlopende tentoonstellingen binnen of buiten het eigen Museum.

TENTOONSTELLINGEN

In het kader van het 200-jarig bestaan der diplomatieke banden tussen de Verenigde Staten en Nederland werd ook een reizende tentoonstelling samengesteld over de geschiedenis van de Nederlandse kartografie, getiteld „De kunst van het kaartmaken / Nederlandse kartografie tussen de middeleeuwen en de industriële revolutie”. Alvorens op reis te gaan, zal de tentoonstelling in oktober en november een aantal weken te zien zijn in de hal van het Algemeen Rijksarchief te Den Haag, direct naast het Centraal Station. De tentoonstelling is gratis toegankelijk van 9.00 tot 17.00 uur van maandag t/m zaterdag. Belangstellenden kunnen over precieze data bellen naar 070-814381.

Universiteit van Amsterdam

Van 15 oktober tot 20 februari zal in het Allard Pierson Museum te Amsterdam (Oude Turfmarkt 127) een tentoonstelling plaatsvinden onder de naam „Sieraden van Minerva” naar aanleiding van het 350-jarig bestaan van de Universiteit.

De getoonde objecten en collecties worden afgebeeld en beschreven in het boekwerkje met dezelfde titel. De atlas-

sen- en kaartencollecties, die in de Universiteitsbibliotheek bewaard worden, zullen ook door een beperkt aantal objecten vertegenwoordigd zijn.

College Historische Kartografie

In de cursus 1982/83 geeft prof. dr. G. Schilder een reeks colleges op het gebied van de historische kartografie.

— deel I: oktober 1982 tot Pasen 1983: De Nederlandse ontdekkings- en exploratiereizen in de spiegel van de kartografie.

— Deel II: vanaf Pasen 1983: De karteringsgeschiedenis van Nederland.

Aanmelding voor deelname aan deze college-serie op het secretariaat van de vakgroep Kartografie, tel. 030-534341 (van 9.30–13.00 uur). De colleges zullen plaatsvinden elke donderdag vanaf 14 oktober 1982 in de kaartenzaal van het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht, Heidelberglaan 2 (Transitorium II, 5e verdieping, kamer 522) van 14.00 tot 17.00 uur.

Vogelvluchten van buitenplaatsen geven een zo overzichtelijk mogelijk panoramisch beeld van een landhuis met de bijbehorende landerijen in hun volle omvang. Eigenlijk nog meer dan dat, de vogelvlucht wil de macht en luister van de eigenaar accentueren. Deze vaak grote overzichtgravures, die aan de rand omgeven worden door een serie gezichten van de buitenplaats, ontstonden rond 1700. Zij behoren met hun overdreven accenten thuis in de barokke vormgevingsperiode en zijn te beschouwen als kunstzinnige weergave van de Lodewijk XIV-stijl.

Enerzijds geven vogelvluchten een picturaal overzicht van de gebouwen, tuinen enz. van de buitenplaats, maar anderzijds kunnen zij in zekere zin gerangschikt worden onder de individuele buitenplaatskaarten. De panoramische uitbeelding vormt een herinnering aan het kaartbeeld uit de 16e eeuw en eerder, waarop de weergave veelal op panoramische voorstelling berust.

's Grooten en veel kartografen uit de 16e eeuw hebben zich in hun kaarten van deze weergave bediend. Stadspanorama's gaan aan de vogelvluchten van buitenplaatsen vooraf, bijv. in de 16e eeuw in ons land het Gezicht op Amsterdam van Cornelis Anthonisz en de panorama's van Antonie van Wijn-gaerde (Amsterdam, Utrecht, Dordrecht, 's-Hertogenbosch en Sluis). Terwijl reeds in de 15e eeuw de beroemde panorama's van Venetië, Constantinopel en Jeruzalem ontstonden, en Erhard Reeuwich uit Utrecht het in 1486 gepubliceerde *Peregrationes in Terram Sanctam* van Bernard van Breydenbach van een aantal houtgravures van stadsgezichten voorzagt.

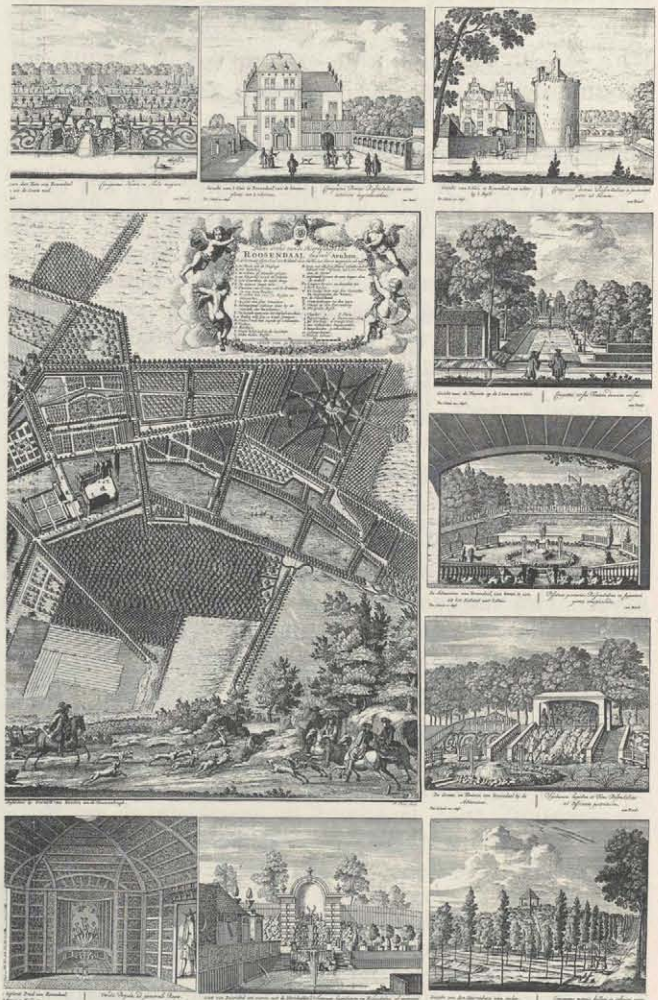
Braun en Hogenberg, Guicciardini en Blaeu's stedeboeken geven panorama's van de belangrijkste Europese steden.

Als een vroege panoramische weergave van een kasteel kan het anonieme paneel, dat het slot Warmond te midden van het Hollandse landschap achter de duinen voorstelt, van omstreeks 1580 gelden. Ook onder de Roghman-tekeningen van omstreeks 1650 treffen we panorama's, die vaak van kerktorens genomen zijn, aan, zoals het gezicht op slot Schagen en op Rhooen.

In het algemeen kan men stellen dat de vroege kaartmakers dichtbij de landschapsschilders staan, waardoor de mooie vroege 16e eeuwse kaarten tevens kunsthistorische monumenten zijn. Wij denken aan de kaart van Jan van Scorel van de kop van Noord-Holland met Texel en de bedijking van de Zijpe, de kaart van de drie Schieën en de kaart van 's Grooten van de Veluwe.

De grote kaart van De Werve bij Voorburg (1666) vormt in de buitenplaatskartografie een merkwaardig document en is als overgangsfase te beschouwen. De afbeelding is als wandkaart in olie-verf op doek tot ons gekomen, waarop het tot De Werve behorend grondbezit nauwgezet te midden van het polderland staat weergegeven, terwijl de

duinen de gezichtseinder vormen. Deze kaart zal behalve als overzichtskaart voor de grondadministratie dienst hebben gedaan. Van grote hoogte zien wij als het ware onder ons De Werve en het dorp Voorburg liggen, met aan de onderzijde in knorpel omramingen een drietal gezichten in het park.

De gegraveerde kaart van Den Haag door Eland uit 1680 geeft op dezelfde wijze voortgaande in de rand een aantal buitens en kastelen uit de omgeving van Den Haag. De beide gegraveerde vogelvluchten van Honselaersdijk en Ter Nieuwburg resp. door Balthasar Florisz van Berckenrode (ca. 1640) en J.J. Milheusser (1644) vormen hoogtepunten uit de tijd van Frederik Hendrik.

Sinds het bestand, toen b.v. Floris Balthasar geen werk meer had, gaan de grote waterschappen in Holland ertoe over opdrachten voor wandkaarten te geven (Schieland, Delfland, Rijnland). Steeds decoratiever — met mooie wapens van de ingelanden opgesierd — worden de kaarten tegelijk beter dankzij het grote vakmanschap van de landmeters. De decoraties nemen een steeds belangrijker plaats in, wat hand in hand gaat met de vormontwikkeling van de barok. Uiteindelijk ont-aardt de decoratie in een manieristische woekering

van ornamenten zoals op de gegraveerde kaart van Rijnland van Dou en Broeckhuysen (2e druk 1688) door Romeyn de Hooghe.

Wij onderscheiden bij buitenplaatsen twee soorten: het cavalier-gezicht – op geringe hoogte vanaf het paard gezien – en de vogelvlucht.

Als sprekend voorbeeld van het eerste semi-panoramische aanzicht kan het grote schilderij van het Munnikenhof op Walcheren door Willem Schellinks (1659) gelden. Omstreeks dezelfde tijd maakten Jan Siberechts en Leon Knyff imposante schilderijen op overeenkomstige wijze van Engelse kastelen. Tot deze wijze van weergave kan tevens het fragment-overzicht van Elswout, zogenaamd door Van der Heyden, in de collectie van het Frans Hals-Museum te Haarlem gerangschikt worden.

De vogelvlucht is veel panoramischer dan het cavalier-gezicht, dat zich dan ook meer aan de realiteit houdt.

De vogelvlucht is niet in de eerste plaats als kaart bedoeld, maar geeft een overzicht van de opstand, waarvan de kern in overeenstemming is met realiteit. Bij het voortschrijden van de barok ging men er steeds meer toe over een barok theater te creëren om daarmee tevens een illusoir beeld van de aanleg te geven, waarin de eigenaar geëerd werd. Zo b.v. de gegraveerde vogelvluchten van Het Loo door De Moucheron en Romeyn de Hooghe, die de macht van de Koning-Stadhouder symbolisch weergeven. Het langwerpige panorama onder de kaart, waarop de Koning Stadhouder staat afgebeeld, heeft het aanzien van een Romeinse triomftocht. Bij Heemstede (bij Houten) door De Moucheron in zijn meest complete vorm (in een collectie te Praag) met randprenten en omlijst door lange

chutes aan weerszijden, werden op ovale schilden eerbiedige huldigen aan de heer opgenomen.

De meestal gegraveerde vogelvluchten van de buitenplaatsen zijn samen met hun randprenten bestemd geweest tot wandkaarten. Op het Praagse exemplaar van Heemstede na, lijken deze alle verloren te zijn gegaan, doch vele van de afleveringen, zoals zij in bundels uitkwamen, bleven bewaard; hoewel daar vaak de grote vogelvlucht niet bij aanwezig is. In *Paradisus Oculorum* werden reeksen gezichten van buitens naast afbeeldingen van Europese grote steden weergegeven. Van onder meer Middachten en Heemstede bestaan individuele uitgaven, verrijkt met lofdichten, en die van Heemstede tevens met extra plattegronden. Ook Zorgvliet werd door J. van de Aveelen (1690) uitgegeven met overzichten, plattegronden en gezichten, waaraan nog een serie tuinvazen werd toegevoegd. Bij deze uitgaven lijkt de heer belangrijker dan de plaats.

De Stichting Nederlandse Buitenplaatsen en Historische Landschappen geeft een serie vogelvluchtgravures compleet met randprenten en inleiding uit. Als eerste in de reeks zijn verschenen: Rosendaal (zie afbeelding), Zeist, Zuylestein en Middachten. Binnenkort verschijnt Heemstede, voorts zullen volgen de plattegrond van Den Haag met randprenten, Duinrell, Clingendael, Ter Meer, Sion, Ter Nieuwburg, Honselaersdijk, Huis ten Bosch, Het Loo, Soestdijk, Dieren, De Voorst, Leeuwenburg, Gunterstein en Zorgvliet.

De gegevens van dit artikel werden grotendeels ontleend aan het boek „*De Nederlandse Buitenplaats*” (Alphen aan den Rijn, 1982) van dezelfde auteur, red.

BESPREKINGEN

TEELING, P.S., Repertorium van Oud-Nederlandse Landmeters, 14e tot 18e eeuw. Uitgave van de Hoofddirectie van de Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers, [Apeldoorn, 1981]. Twee delen, respectievelijk deel I (het grondmateriaal) 344 blz. en deel II (het register) 380 blz.

De historische belangstelling voor zijn eigen beroep bracht Teeling er toe gegevens te verzamelen over de vroegere landmeters. Hij begon hiermee kort na 1945 en publiceerde in de vijftiger jaren daarover reeds enige artikelen, veelal in het *Orgaan van de Vereniging van Technische Ambtenaren bij het Kadaster*. Het idee voor de samenstelling van een landmetersrepertorium was afkomstig van S.J. Fockema Andreae († 1968), die samen met B. van 't Hoff († 1979) hem daartoe aanmoedigden en gegevens verschaften, zo deelt Teeling ons in het voorbericht mee. Dat in historisch-kartografische kringen vroeger reeds activiteiten werden ontplooid om een repertorium van kaartmakers (en landme-

ters) te verwezenlijken (o.a. ook J. Keuning, die in 1957 overleed, werkte er aan), is bekend. Teelings repertorium is echter niet identiek aan dat wat de vroegere kaarthistorici voor de ogen stond, want het heeft alleen betrekking op landmeters, waarvan niet zonder meer mag worden aangenomen dat ze ook kaarten vervaardigden. Bovendien zal men kaartauteurs (inclusief de graveurs en drukkers), die geen landmeter waren, zoals Blaeu, Hondius, Roman, etc. er niet in aantreffen.

Landmeters konden hun beroep uitoefenen zonder kartografisch werkzaam te zijn, door het verrichten van metingen t.b.v. bijvoorbeeld grondboekhoudingen en civiel- en cultuurtechnische werken. Van een scheiding tussen landmeter, architect en ingenieur was vroeger eigenlijk geen sprake.

Omdat landmeters potentiële kaartmakers zijn en van een aanzienlijk aantal bekend is dat zij ook kaarten vervaardigden, is deze publikatie voor de historische kartografie van belang.

Het repertorium is voornamelijk gemaakt op basis

van literatuurgegevens, welke in deel I per provincie met een afsluitend deel Nederland (algemeen) zijn gerangschikt. Deel II omvat het register (d.w.z. de alfabetische lijst van landmetersnamen genoemd in de literatuurgegevens van deel I), eveneens provinciegewijs gerangschikt met Nederland (algemeen) tot slot. Ondanks het enorme aantal van 1815 publicaties die zijn verzameld, mag men nooit verwachten dat een dergelijk onderzoek volledig zou kunnen zijn. Bijvoorbeeld Koemans *Handleiding voor de studie van de topografische kaarten van Nederland, 1750-1850* (tweede druk verschenen in 1979) en Taverne's proefschrift, *"In 't land van belofte: in de nieuwe stad"*, uit 1978, waarin een aantal belangrijke stadslandmeters ter sprake worden gebracht, treft men niet bij Teeling aan. De door hem gevolgde werkwijze legt echter wel al de eerste hiaten in het repertorium bloot. Er zijn geen of nauwelijks archivalia (slechts archiefinventarissen) geraadpleegd, zodat de landmetersnamen die o.a. voorkomen in de diverse admissielijsten, grotendeels buiten het onderzoek bleven. Vroeger moesten landmeters geadmitteerd worden en de beroepseed afleggen alvorens zij zich landmeter mochte noemen. Hiervan werden registraties bijgehouden, welke o.a. terug te vinden zijn in de archieven van de gerechtshoven en Staten van de verschillende gewesten. We mogen hopen dat met name vanuit de rijksarchieven die admissielijsten ooit nog eens – misschien in Caert Thresoor (?) – gepubliceerd worden; ze zijn dan als supplement aan Teelings repertorium toe te voegen.

gen.
Door de provinciegewijze indeling, gevoegd bij het ontbreken van een inhoudsopgave (de gebruiker ziet zich genoodzaakt die zelf te maken) heeft het repertorium een enigszins ingewikkelde structuur gekregen. Degene die op zoek is naar een landmeter zonder de provincie(s) te kennen waar deze werkte, wordt gedwongen Nederland (algemeen) en daarna alle provincies door te nemen.

Teeling heeft bij de afronding van zijn werk (hij is momenteel 80 jaar oud!) terecht de steun en medewerking van de hoofddirectie van de dienst van het kadaster gekregen, maar aan een uitgave in 1981 van deze dienst, in het kader van het 150-jarig bestaan in 1982, had meer redactionele zorg besteed kunnen worden. Het inconsequente gebruik van de academische titels van auteurs bij de literatuuropgave bijvoorbeeld, doet irritant aan. Ze mogen zonder enig bezwaar weggelaten worden. En passant had men dan ook de titel kunnen corrigeren in: 14de tot en met begin 19de eeuw, want het onderzoek ging feitelijk tot 1812, het jaar waarin de werkzaamheden begonnen van de landmeters van ons huidige kadaster. Dat Teeling zelf hier en daar onnauwkeurige gegevens verstrekt, zowel bij de literatuuropgave als bij de landmeters – er zijn bijvoorbeeld enige personen ten onrechte landmeter genoemd, die in feite een ander beroep hadden en als kaarttekenners zijn aan te duiden – is hem bij een dergelijk omvangrijk werk (hij registreerde

3935 verschillende landmetersnamen), nauwelijks kwalijk te nemen. De kritische historisch-kartograaf zal met deze publikatie tot in lengte van jaren zijn voordeel kunnen doen!

Marijke Donkersloot-de Vrij

Vogelvlucht Rosendael, Zuylesteijn, Middachten, Vogelvlucht Slot Zeist, inleidingen van jhr. H.W.M. van der Wyck, (Alphen aan den Rijn, Stichting ter bevordering van de uitgave van atlas en handboek „Nederlandse buitenplaatsen en historische landschappen” in samenwerking met Canaletto, 1981/1982) ISBN 90 6469 602 0 – 90 6469 603 9 – 90 6469 605 5 – 90 6469 608 X. ± f 25,- per stuk.

Sinds 1981 geeft de Stichting ter bevordering van atlas en handboek „Nederlandse buitenplaatsen en historische landschappen” een serie gezichten in facsimilé uit van Nederlandse buitenplaatsen. Deze gezichten met veelal centraal een vogelvlucht van het landgoed, omzoomd door illustratieve doorkijkjes en gezichtjes van de omgeving in compartimenten geven een goed beeld van de Nederlandse buitens. De oorspronkelijke uitgaven zijn voor het merendeel van eind 17e en eerste helft 18e eeuw en zij sluiten aan bij de Franse cultuur die toen in de Republiek „bon ton” was. De toelichtende teksten zijn tweetalig, veelal Frans en Nederlands.

Vanuit kartografisch oogpunt bezien zijn de gezichten om verscheidene redenen belangwekkend. De graveurs en uitgevers zijn vaak vooral om hun kartografische produkten bekend, zoals Nicolaas Visscher en Gerard van Keulen. Aan de gezichten ligt een kaart ten grondslag of het zijn zelfs geen echte panorama's maar kaarten met gebouwen en boomte in opstand getekend. De stijl sluit nauw aan bij die van de stadsplattegronden zoals wij die als wandkaart (bv. Haarlem van Romeyn de Hooghe) of van de stedeboeken van Joan Blaeu e.a. kennen.

De gezichten worden telkens door jhr. dr. H.W.M. van der Wyck ingeleid. Hij beperkt zich ertoe beknopt informatie te geven over de buitenplaatsen en de bewoners ervan. Na lezing van de inleidingen bij Rosendael, Zeist, Zuylestein en Middachten trof enerzijds de vlotte en bekwame toelichting over vele bouwkundige details en anderzijds de geringe informatie over de prenten en hun makers zelf en de minder geslaagde integratie van tekst en illustratie. Zo telde ik bij Zeist 4 tekstpagina's en 9 afbeeldingen, maar terwijl in de tekst verwezen wordt naar de kaart van J. Dou, uitgegeven door J. Blaeu, „Territori Bergensis Accuratissima Descriptio” (Bergen N.H. ± 1640), mis ik juist hiervan de afbeelding. We mogen er misschien op vertrouwen dat kleine slordigheidjes in het toekomstige handboek en de atlas worden rechtgezet.

Een interessante landmeter die bij Middachten en Rosendael opduikt is Barent (Berend) Elshof, huisdienaar van de heer van Rosendael. Is hij een van die veelzijdige landmeters die als tuinarchitect, timmerman, secretaris en boekhouder actief was?

De gezichten zijn in losse bladen mooi gereproduceerd, zodat ieder ze naar keuze aan elkaar kan zetten of als map bewaren. De serie wordt voortgezet met Heemstede e.a. buitens.

Kees Zandvliet

Ruil: de l'Isle e.a. kaarten van Midden-O (± van Nrd. Afr. tot Japan) voor kaarten van Z.O.-Staten Nrd. Amerika – tel. 023-284076.

HANNON, A., P. RATSMA en C. ZEVENBERGEN, *Catalogus van atlanten en kaartboeken; met een overzicht van literatuur over kartografie aanwezig in de bibliotheek en de topografisch historische atlas van de Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam* (Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1981) 104 blz., 16 afbn.

RATSMA, P. en C. ZEVENBERGEN, *Tentoonstelling atlanten uit het Rotterdamse Gemeentearchief, 17 november 1981 – 5 februari 1982* (Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1981) 80 blz., 16 afbn.

Na de uitvoerige toelichting van P. Ratsma op de inventarisatie van het atlantenbezit en de daarop volgende tentoonstelling in het Gemeentearchief (*Caert-Thresoor* no. 2) rest mij de taak de beide catalogi die hiervan het resultaat zijn te bespreken. Allereerst de *Catalogus van atlanten*.

Na een korte inleiding waarin doel van de uitgave en ontstaan van de kaart- en atlascollectie wordt geschetst volgt het beschrijvende gedeelte dat regionaal en chronologisch is ingedeeld volgens onderstaand schema:

Wereld

- algemene atlanten
- maritieme atlanten
- stedeboeken
- geschiedkundige atlanten

Nederland/Nederlanden

- algemene atlanten
- stedeboeken/gemeentatlanten
- geschiedkundige atlanten
- overige thematische atlanten/kaartboeken

Delen van Nederland (provincies, waterschappen, gemeenten)

- atlanten die meer dan één provincie betreffen
- atlanten/kaartboeken volgens plaats, streek, provincie
- thematische atlanten

Landen (excl. Nederland)

- alfabetisch

Bij de 105 atlasbeschrijvingen staan vermeld de in de atlanten voorkomende kaarten die betrekking hebben op het werkgebied van het gemeentearchief, literatuurverwijzingen, herkomst van de atlanten en plaatsingsnummers. Een alfabetisch persoonsnamenregister vergemakkelijkt het zoeken.

De systematisch opgezette lijst van boeken, artikelen en

catalogi op het gebied van de geschiedenis van de kartografie, aanwezig in de archiefbibliotheek en de 16 afbeeldingen completeren deze catalogus, die behalve voor geïnteresseerden in Rotterdam en omstreken ook zijn nut kan bewijzen voor wie meer algemeen in de geschiedenis van de kartografie is geïnteresseerd.

Voortvloeiend uit de inventarisatie werd van 27 november 1981 tot 5 februari 1982 de tentoonstelling *Atlanten uit het Rotterdamse Gemeentearchief* gehouden, waarbij een gelijknamige catalogus verscheen. De catalogus is in vier afdelingen gedeeld. Het eerste onderdeel behandelt de verzamelaars van kaarten en atlanten die door de manier van collectievorming in een archief een grote invloed hebben op de inhoud van dergelijke kaartcollecties. In het tweede deel wordt beschreven hoe de kaart- en atlascollectie tot stand is gekomen. Het derde en grootste deel geeft een overzicht van een aantal aspecten van de kaart- en atlasproductie van Ortelius tot nu. In het vierde deel komt aan de orde het gebruik dat gemaakt kan worden van de kaarten en atlanten, waarbij de nadruk is gelegd op materiaal dat betrekking heeft op Rotterdam en omgeving. Elk onderdeel wordt voorafgegaan door een korte inleiding.

De beschrijvingen geven naast titel en kaartmaker de reproductietechniek en afmetingen van de kaarten, uit welke atlas of ander soort publikatie de kaart komt en in welke collectie deze is opgenomen. Achter het beschrijvingsgedeelte zijn alfabetische persoons- en geografische namenregisters opgenomen. De catalogus beperkt zich geografisch gezien niet tot Rotterdam en omstreken.

De kaarten zijn uitgezocht als zijnde representatief voor de in de inleidingen gesignaleerde periodes of kaartcategorieën in de kartografie. Er is niet de pretentie een compleet historisch overzicht te geven van de kartografie maar, wat goed geslaagd is, er wordt een beeld geschetst van de verzameling en vooral ook de gegevens die aan de kaarten ontleend kunnen worden. Eveneens als de *Catalogus van atlanten* een keurig verzorgde uitgave, waaraan andere verzamelingen best een voorbeeld kunnen nemen voor eventuele eigen uitgaven.

Beide catalogi zijn te koop bij de Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam, samen kosten zij f 12,50.

R. Braam

BRIEVEN

Rotterdamse Atlanten

Naar aanleiding van het tweede nummer van *Caert-thresoor* veroorloof ik mij een paar opmerkingen. Laat ik echter beginnen met mijn tevredenheid over het tijdschrift uit te spreken, want het verschaft mij — die zover van het vaderland verwijderd ben — nuttige inlichtingen.

Wat betreft het onderschrift bij het kaartje van Holland op bl. 21 zou ik erop willen wijzen dat het hier een sterk verkleinde en vereenvoudigde kopie van de kaart van Jacob van Deventer betreft, in houtsnede uitgevoerd. Dit kaartje komt voor het eerst voor in de *Cosmographia* van Sebastiaan Münster van 1550. Dat kon trouwens niet eerder, want de kaart van van Deventer werd te Mechelen voor het eerst gedrukt in 1542. In de edities van Seb. Münster vóór 1550 ontbreekt dit kaartje. We weten dat het een kopie naar v. Deventer is omdat Seb. Münster in dezelfde editie van 1550 een tweede kaart van van Deventer heeft gekopieerd, namelijk die van Friesland (plus de rest van noord Nederland) van 1545 en daaronder zet: *Iacobus Daventriensis*.

Wat betreft het 50-jarig bestaan van de Stichting Menno van Coehoorn zou ik u willen vragen de volgende informatie aan de cartografen van die stichting te willen doorgeven. In de

Biblioteca Nazionale te Florence heb ik onder nr Mss G.B.4.1.G.F.165 een prachtige handschrift-atlas gevonden, getekend op perkament en met een zeer mooi geschilderde frontispice van alle vestingsteden van de Nederlanden, getiteld: *Livre de cartes de toutes les Frontières des Pays Bas*, gedateerd 1669 en op naam van C. Elandts. Ik vermoed dat die atlas bij de Nederlandse vestingcartografen niet bekend is. Misschien kan ik iemand een plezier doen met die informatie.

mr. H.A.M. van der Heijden, Trevignano Romano (Italië)

Naschriften

Met belangstelling heb ik de brief van dhr. Van der Heijden gelezen. Wat hij schrijft over Van Deventer en Sebastian Münster ziet er gedegen uit. Ik heb daarvan zelf geen studie gemaakt, alleen geconstateerd dat de in C.T. 2 afgebeelde kaart in ons Guidici-exemplaar voorkwam en mijn aan betrouwbare bron (prof. Koeman) ontleende kennis dat de

kaart eerder bij Seb. Münster voorkwam daarbij vermeld. Kortom, de opmerking van dhr. v.d. H. is een waardevolle aanvulling.

P. Ratsma

Het kaartboek van Cornelis Elandts werd inderdaad tot nu toe nergens in de literatuur vermeld, slechts enkele ingewijden op het gebied van de kartografie in Nederland kenden het. Genoemde Elandts is dezelfde die in de jaren 1664-'66 een prachtige wandkaart van 's-Gravenhage met gezichten in de rand samenstelde. Op aangeven van de heer Van der Heijden is het misschien zinvol nog enkele andere kaartboeken van Nederlandse vestingen hier te vermelden:

- ± 1627 – Frans de Traytorrens, 37 plans (Stockholm, Koninklijk Krijgsarchief SFP nr. 27)
- 1642 – Quirijn van Lobbrecht, 97 plans (Parijs, Service Hydrographique de la Marine, coll. Manuscrits no. 175)
- ± 1650 – Anoniem, 98 plans (Den Haag, Algemeen Rijksarchief Kaartenafdeling OMM nr. 428)
- 1661 – Anoniem, 117 plans (Parijs, Service Hydrographique de la Marine, coll. Manuscrits no. 174)
- 1734 – Verschillende kaartmakers, 7 banden (Den Haag, Algemeen Rijksarchief Kaartenafdeling OMM nr. 351 t/m 356)
- 1751-'53 – Vader en zonen Hattinga, 15 banden (Den Haag, Algemeen Rijksarchief Kaartenafdeling OSK verschillende nrs., bovendien delen in de Rijksarchieven Gelderland, Noord-Brabant en Zeeland).

Bovengenoemde kaartboeken bevatten getekende plans van vesting- (en)(steden) verspreid door de gehele Republiek, of althans het Generaliteitsgebied. Daarnaast zijn er ook kaartboeken gemaakt in opdracht van de diverse gewesten. Volledig is dit lijstje zeker niet, vanwege hun „boek” karakter zitten er ongetwijfeld nog exemplaren verscholen in bibliotheken, archieven en particuliere verzamelingen, wie weet waar? De Parijse kaartboeken zijn in het Algemeen Rijksarchief op foto raadpleegbaar.

Ook op andere wijze zijn kaartboeken van vestingen bewaard gebleven en wel in gedrukte vorm want ondanks hun geheime karakter vielen ze in de eigen tijd in de handen van kartografische uitgevers. In het Stedebok van Joan Blaeu (1649) is een groot aantal plans van steden opgenomen in militaire stijl à la Van Lobbrecht. Hiermee werd de zaak enigszins op z'n kop gezet; de niet-geheime topografie van de binnenstad ontbreekt bij deze stadsplattegronden terwijl de geheime topografie van de vestingwerken wordt vrijgegeven.

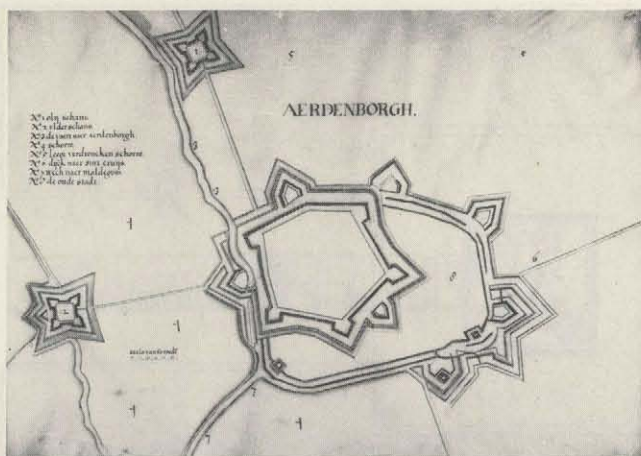
Kees Zandvliet

Kaarttentoonstellingen

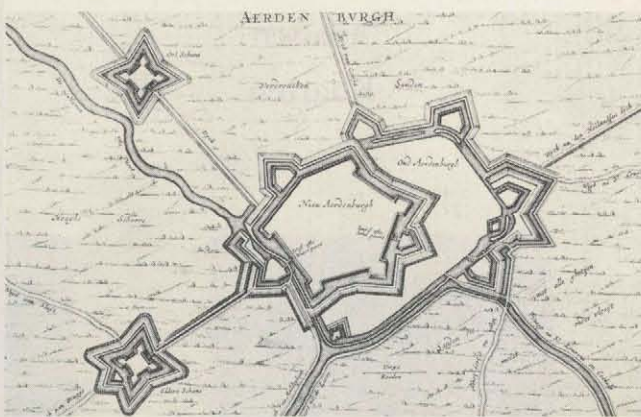
Op de opmerking in het vorige nummer van de heer G. Renting (niet te verwarren met de gemeente-archivaris van Rotterdam, hoewel zij elkaar zeer goed kennen!) wil ik hier reageren. De tentoonstelling *Kaart en landschap rond Rotterdam*, gehouden in het Rotterdamse gemeente-archief in 1972, was weliswaar een bijzonder fraaie expositie, maar is niet in te delen bij de categorie tentoonstellingen gewijd aan de kartografie van een stad. Er maakte slechts één stadsplattegrond deel van uit; daarom moest ik wel aan die tentoonstelling voorbijgaan bij mijn bespreking van de tentoonstellingscatalogus *Bergen op Zoom in kaart gebracht*.

Marijke Donkersloot-de Vrij

Gevraagd: stadsplattegrond Utrecht door Braun Hogenberg. Schriftelijke prijsopgave: Schimmelpennincklaan 33, 3445 XJ Woerden.

1. Quirijn van Lobbrecht, Aardenburg 1642

2. Joan Blaeu, Aardenburg 1649

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

Antiquariaat

Geïllustreerde boeken
Atlassen
Kaarten

Meijer Elte B.V.

Korte Poten 13, 2511 EB The Hague tel. 070-639781

NIEUWE LITERATUUR EN FACSIMILE-UITGAVEN

Campbell, Tony, Pierre Mortier's World map of about 1700. In: *The Map Collector* 18, March 1982, p. 50-52.

Fontaine Verwey, H. de la, The glory of the Blaeu atlas and the „Master colourist“. In: *Quaerendo* 11-3 (1981), p. 197-229.

In het artikel wordt beschreven aan welke hooggeplaatste personen en colleges Blaeu zijn atlanten schonk. Daarnaast wordt aandacht gegeven aan de „afsetter“ (kaartenkleurder) Dirck Jansz van Santen.

Gouw, J.L. van der, Het dijkcollege van de Zwiendrechtse Waard in 1568. In: *Verslagen en mededelingen van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht*, Nieuwe reeks deel 3 (1982), p. 31-86.

In deze bronnenselectie veel informatie over de „roedruiger“/landmeter Gerrit Thielen/Tielmans van Zwiendrecht, tevens schipper en wagenvoerder. Besluit van 2 mei 1570 de eigen dijkroede te vervangen door de Zuidhollandse roede.

Klerk, E.A. de, De Teecken-const, een 17de eeuwse Nederlands traktaatje. In: *Oud Holland* 96 (1982), p. 16-60.

De schrijver van het traktaatje, Cornelis Pietersz Biens, was ook de auteur van de plattegrond van Enkhuizen, die Joan Blaeu in zijn stedeboek opnam.

Op goede gronden - een bundel opstellen ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de dienst van het kadaster en de openbare registers. 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1982. ISBN 90 12 03771 9.

Hierin o.a.: C. Koeman, Bijdragen van het Kadaster aan de kartografie van Nederland.

Ratsma, P. en J. Schop, Carnisse en Pendrecht op oude kaarten. In: *Contactblad van de historische vereniging Barendrecht*, jrg. 4, nr. 11 (juni 1982), p. 6-15.

Sneep, J., H.A. Treu en M. Tydeman (redactie), *Vesting - Vier eeuwen vestingbouw in Nederland*. 's-Gravenhage, Stichting Menno van Coehoorn, 1982.

Hierin o.a.: C. van den Heuvel, De verspreiding van de Italiaanse vestingbouwkunde in de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw; N. de Roy van Zuydewijn, Adriaen Anthonisz: de man van de praktijk; J. Sneep, Het Corps Ingenieurs in het Staatse Leger; K. Zandvliet, De lange voorgeschiedenis van de Nederlandse stafkaart.

Wawrik, Franz, *Berühmte Atlanten. Kartographische Kunst aus fünf Jahrhunderten*. (Die bibliophilen Taschenbücher, No. 299), Dortmund, Harenberg Kommunikation, 1982. 331 pp., ill. ISBN 3 88379 299 3; ca. f 42,50.

Woodward, David. The Techniques of Atlas Making. In: *The Map Collector* 18, March 1982, p. 2-10.

Een artikel gewijd aan vele facetten van de oude atlas. Zoals we van deze auteur gewend zijn worden vooral de materiële en technische aspecten, zoals de band, de productie, het graveren en drukken, de inkt en kleur e.d. onder de loep genomen; vergezeld van een lijst van (Engelse) termen en hun definitie.

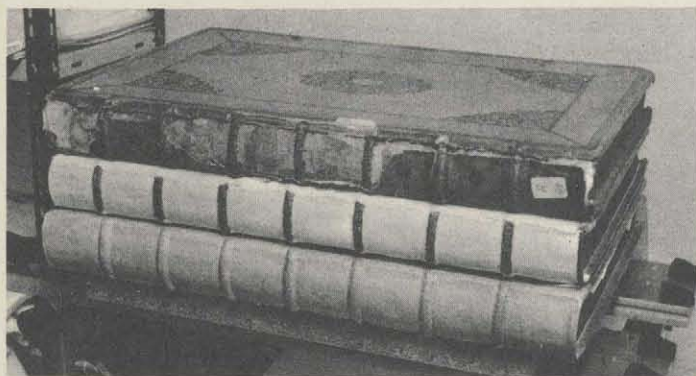

J. R. STERKEN

RESTAURATOR

- Restauratie van boeken in leer, perkament, etc.
- Schoonmaken en restauratie van prenten.
- Verdoeken en opzetten van oude kaarten.
- Restauratie en conservering van papier, perkament en leer.
- Sealen en ingieten van waszegels.
- Encadreren van prenten en kaarten.
- Advisering bij de berging, tentoonstelling en gebruik van boeken, prenten, kaarten, charters, zegels, etc.

Delen Atlas van BLAEU.

Foto in 3 stadia, bovenste deel voor restauratie, middelste deel tijdens de restauratie; deel overlijmd met ongebleekt katoen en voorzien van een handgestoken kapitaaltje.

Onderste deel voorzien van een nieuwe perkamenten rug.

Deel na de restauratie voorzien van een nieuwe perkamenten rug met 7 ribben en handvergulding.

Zoveel als mogelijk worden de oorspronkelijke materialen in de restauratie verwerkt; een oud boek behoudt de charme van een oud boek. Eventueel nieuw te gebruiken materialen zijn zo origineel mogelijk en staan onder voortdurende controle.

In het bezit van het getuigschrift "archiefrestaurator"
afgegeven door het ministerie van CRM.

Let op adreswijziging:

Arnhemseweg 295 7333 NC Apeldoorn telefoon 055-423147

In Gemeentemuseum Marialust, Verzetsstrijderspark 10 te Apeldoorn (tel. 055-216129)
wordt van 15 oktober tot 29 november 1982

een overzichtstentoonstelling gehouden van Nederlandse historische kartografie.
Bijzondere aandacht wordt gegeven aan de beginperiode van de 80-jarige oorlog:
de topografie en kartografie van Hogenberg en C.J. Visscher.

In het museum zijn, los van de tentoonstelling, enkele soortgelijke prenten en kaarten te koop.

thans verkrijgbaar: WALL-MAPS OF THE 16th AND 17th CENTURIES, dl. IV
G. SCHILDER, Three World Maps

Facsimiles van drie belangrijke wereldkaarten, gereproduceerd op ware grootte, en voorzien
van een uitgebreide inleiding door Prof.Dr. G. Schilder.

Amsterdam, 1981. 44 x 55 cm.

Prijs: (excl. 4 % btw): f 165,-

ISBN 90 6072 121 7

NICOLAES VAN WASSENAER & FRANCOIS VAN DEN HOEYE (1661)

6 bladen, te zamen: 81 x 156 cm.

Facsimile van het enig bekende exemplaar in de Universiteits-
bibliotheek van Amsterdam.

WILLEM JANSZON (BLAEU) – Mercator-projectie (1607)

4 bladen, te zamen: 84 x 111 cm.

Facsimile van het enig bekende exemplaar in de Stadt. und
Universitätsbibl. te Bern (Zwitserland).

CLAES JANSZON VISSCHER (1650)

4 bladen, te zamen: 81 x 133 cm.

Facsimile van het exemplaar uit het National Maritime Mu-
seum, Greenwich (Engeland).

De afzonderlijke bladen van elke wereldkaart, gereproduceerd op een zware, duurzame
papiersoort, worden bijgehouden in een papieren band, waaruit ze zonder veel moeite
kunnen worden verwijderd om eventueel te worden samengevoegd tot wandkaarten.

NICO ISRAEL
Keizersgracht 526
1017 EK AMSTERDAM
Tel.: (020) - 22 22 55.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

19TH CENTURY MAPS AND ATLASES - CARTOGRAPHICAL REFERENCE WORKS

rudolf muller international booksellers

POSTBUS 9016 - 1006 AA AMSTERDAM TELEFOON 020-165955

BUSINESS BY MAIL AND ON APPOINTMENT ONLY